

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΔΗΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΓΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

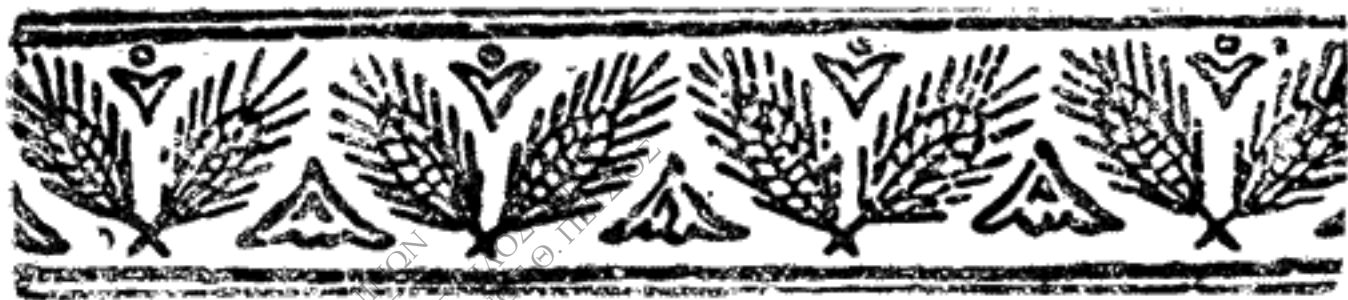
ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1954

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

2. ΤΟ ΥΦΟΣ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Θά πρέπει να ρίξουμε μιὰ ματιά στὸ δέκατο ἔνατο νεοελληνικὸ αἰῶνα, στὴν ἱστορικὴ του διάρθρωση, γιὰ νὰ νιώσουμε τὸ θέμα καλύτερα. Βέβαιο εἶναι, πῶς κ' οἱ πιὸ αὐτοδύναμα κι αὐτογέννητα παρουσιασμένες ροπές, σὲ τόπους μικροὺς καὶ τόσο ἀπὸ τὰ ξένα πρότυπα, ἐξαρτημένους, καθὼς ὁ δικὸς μας, δὲν ἔρχονται ἀπὸ μέσα· μὰ καὶ πολὺ συχνὰ δὲν ἀπομένουν χωρὶς ἐσωτερικὴ δικαίωση. Ὁ δέκατος ἔνατος αἰῶνας ἀρχίζει μὲ τὴ στερνὴ προεπαναστατικὴ περίοδο καὶ συσπειρώνεται ὀλόγυρα σὲ δυὸ κεντρικὰ περιστατικὰ· τὸ ἓνα εἶναι ἡ Ἐπανάσταση, μιὰ πραγμάτωση· τὸ ἄλλο εἶναι μιὰ ψυχικὴ στάση, ἡ μεγάλη Ἰδέα. Ἡ Ἐπανάσταση τονώνει τὴν ἔθνικὴ συνείδηση· τὴν τονώνει καὶ ἡ μεγάλη Ἰδέα. Μὲ τὴ διαφορὰ πῶς, ἐνῶ ἡ πρώτη εἶναι μιὰ οὐσία ζεστὴ καὶ ἄμεσα αἰσθητὴ, ἡ δευτέρη ξεκινάει ἀπὸ ἓνα ὄνειρο, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ μιὰ ἀπογοήτευση. Ὡστόσο, καὶ ἡ Ἐπανάσταση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης Ἰδέας δὲν εἶναι δυὸ αὐτόνομα καὶ ἀναμεταξύ τους ἀσύνδετα περιστατικὰ· ἡ Ἐπανάσταση βρίσκεται μέσα στὸν κύκλο τῶν ἀνάλογων κινήματων, πού ἐσπρωξαν πολλοὺς τότε λαοὺς στὴν ἔθνικὴ τους ἀποκατάσταση· ἡ μεγάλη Ἰδέα ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, δυναμώνει μὲ τὴν Ἐπανάσταση καί, κατὰ κάποιον τρόπο, τὴ συνεχίζει. Οὐσιαστικὰ λοιπὸν δὲν ὑπάρχει παρά ἡ Ἐπανάσταση. Τὸ Ἔθνος, πού κινήθηκε, πού πολέμησε, πού κατόρθωσε νὰ περάσει νικηφόρα τὴ μεγάλη δοκιμασία καὶ νὰ λευτερώσει ἓνα μικρὸ κομματάκι τοῦ τόπου του, μεθυμένο ἀπὸ δίψα λευτεριάς, προσπαθεῖ νὰ προεκτείνει τὴν Ἐπανάσταση ἴσαμε τ' ἀκρότατα ὄριά της.

Μὰ οἱ καιροὶ ἀλλάζουν σιγὰ σιγὰ. Νέα ρεύματα, νέες ροπές. Τὸ Ἔθνος ἔχει γίνει Κράτος· ἓνα φτωχὸ καὶ ἀπροστάτευτο Κράτος· τοῦ χρειάζεται γερὸ ψυχικὸ ἀντιστύλι, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ σταθεῖ στὰ πόδια του· καὶ τὸ ἀντιστύλι εἶναι ὁ θαυμασμός πρὸς ἐκεῖνο· πού ἔχει κατορθώσει καὶ ἡ ἀνοργάνωτη καὶ ὀλοένα περισσότερο ἀνεδαφικὴ προσδοκία τοῦ ἄλλου, τοῦ σπουδαιότερου, πού μέλλεται νάρθει. Στὸ μεταξύ, ἔρχονται νὰ προσθέσουν τὸν ἰδιαίτερο τόνο τοὺς κάποια ἄλλα περιστατικὰ. Ὁ παλιός, ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἤδη χρόνια καλλιεργημένος ἀττικισμός, καὶ ὄχι μόνο ὁ γλωσσικός, στρέφει τὴ ράχη πρὸς τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς Ἐπανάστασης καὶ βρίσκει τὴν εὐκαιρία ἐκεῖ πού εἶταν μιὰ πνευματικὴ τάση νὰ γίνει Κράτος· δηλαδὴ νὰ ἐπηρεάσει βαθύτερα καὶ μονιμότερα τὴν Ἐπανάσταση καὶ

σὲ πολλὰ σημεία νὰ τὴν ἀναστοιχειώσῃ· νὰ γίνει ἓνα πνευματικὸ καθεστῶς· ἡ Ἐπανάσταση εἶταν τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι μεταμορφωμένο σὲ πράξη ζωῆς· ὁ ἀττικισμὸς τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι δὲν τὸ καταδέχεται καὶ τὸ μεταφράζει σὲ ἀρχαϊζουσα γλῶσσα· δηλαδὴ προσπαθεῖ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἔθνικὴ συνέχεια ὄχι μονάχ' ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς οὐσίας, μὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς. Νὰ γίνει ὁ ἴδιος μιὰ ἔκφραση. Οἱ Φαναριῶτες, πολῦτιμοι, κατὰ τ' ἄλλα, στὸ νεοσηματισμένο Κράτος, εἶναι, ἔξω ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οἱ φανατικοὶ τῆς κλασικιστικῆς αὐτῆς ροπῆς. Εἶναι καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος, πού τότε μεσουραεῖ. Μποροῦμε, γιὰ μιὰ στιγμὴ, νὰ συλλογιστοῦμε, τί θὰ εἶχε συμβεῖ στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ, ἂν στὴ θέση τοῦ γαλλικοῦ ρομαντισμοῦ ὄρθωνόταν ἓνας ἄλλος ρομαντισμὸς, ὁ ἀγγλικὸς ἢ ὁ γερμανικός; Μὰ οἱ Φαναριῶτες δὲν ἔχουν παρά δυὸ πατρίδες· τὸ Φανάρι καὶ τὸ Παρίσι. Οἱ μικρὲς αὐλὲς τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, εἶναι φανατικὰ φροντιστήρια γαλλικῆς παιδείας καὶ τέχνης. Εἶναι ἡ μόδα τῆς ἐποχῆς ἄλλωστε. Ὁ Ρήγας ἀνήκει, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, στὴ γαλλικὴ Ἐπανάσταση καί, φυσικὰ, στὴ γαλλικὴ πνευματικὴ ζωὴ.

Οἱ Φαναριῶτες λατρεύουν τὴν καθαρῆουσα καὶ τὰ γαλλικά. Εἶναι πολιτικοί, διπλωμάτες, λόγιοι· στελεχώνουν τὴ διοίκηση τοῦ καινούργιου κράτους, εἶναι ἓνα ἔτοιμο ὕλικό σ' ἓνα τόπο καμένο, κατατρεγμένο, θεόφτωχο, ὅπου ἐλάχιστοι ξέρον γράμματα, ἀκόμα κι ἀνάμεσα στοὺς πιὸ φημισμένους πολέμαρχους. Λοιπὸν, οἱ Φαναριῶτες συνομιλοῦν μὲ τοὺς ξένους, εἶναι φραγκοφορεμένοι, τὴ φουστανέλα τὴν ἀγνοοῦν καὶ κάποτε τὴν περιφρονοῦν, χορεύουν γαλλικοὺς χορούς, ταξιδεύουν στὴν ἄλλη Εὐρώπη, ἐπιβάλλουν, σ' αὐτὴ τὴν ἀσχημάτιστη, τὴ ζέουσα λάβα, πού εἶταν ἡ Ἐπανάσταση, τὸ προσωπικὸ τους ὕφος. Φυσικὰ, αὐτὸ εἶναι ἤδη μιὰ ἔκτροπή. Μὰ εἶναι καὶ μιὰ ἱστορικὴ ἀνάγκη.

Ὁ «φαναριωτισμὸς» εἶν' ἓνα θέμα, πού δὲ βρῆκε ἀκόμη τὴν ὀριστικὴ του καὶ διατύπωση κ' ἔρμηνεία. Πολλοί, τὸ αἰσθάνεται κανεὶς, δὲ βλέπουν παρά τὴν κακὴ του πλευρὰ· ἄλλοι τὸν ἔχουν μέσα τους, τὸν ζοῦν ἀκόμη, μὰ δὲν ἀποφασίζουν παρά μόνο σὲ ὀρισμένα πρόσωπα, ὄχι σὰν ὀλοκληρωμένη παρουσία νὰ τὸν ἐγκωμιάσουν. Τὸ πρόβλημα, ἂν ὑπάρχει πρόβλημα, ἀπλουστεύεται μὲ μιὰ ἀντιπαραβολή· τὰ Ἐπτάνησά ἢ

Ἀθήνα. Ὁ φαναριωτισμὸς τῆς Πόλης ἦρθε καὶ ρίζωσε στὴν Ἀθήνα, ὄχι στὰ Ἐπτάνησα.

Ἔτσι τὰ δύο πνευματικὰ συστατικὰ τοῦ στοιχείου, δηλαδή ὁ βυζαντινὸς ἀττικισμὸς καὶ ὁ γαλλικὸς ρομαντισμὸς, δὲ βρίσκονται σὲ ἀμεσὴ ἀνταπόκριση μὲ τὸ νεοκλασικισμὸ καὶ τὸ ρομαντισμὸ τῶν Ἐπτανησίων. Ὁ ἑπτανησιακὸς κλασικορομαντισμὸς, καθὼς μάλιστα φανερώνεται στὸ Σολωμό, εἶναι ὁ περισσώτερο δικαιωμένος. Θυμίζει τοὺς κλασικορομαντικοὺς τῆς Ἀγγλίας ἢ τῆς Γερμανίας. Μέσα στὸ Σολωμό ὑπάρχει ἡ τριάδα τῶν Ἀγγλῶν κλασικορομαντικῶν, ἡ ἐγγεληνὴ φιλοσοφία, καὶ ἡ σωστὰ νοημένη καὶ τοποθετημένη συνείδηση τοῦ κλασσικοῦ. Ὁ ἀθηναϊκὸς ρομαντισμὸς μὲ τὴ φαναριώτικη καταγωγή του ἔχει σταματήσει στὴ λ. ε. ξ. η, εἶναι αἰσθηματολογικὸς, καί, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, ἔξω ἀπὸ τὸ νόημα τῆς τέχνης. Ὁ Σολωμὸς εἶναι τὸ ἔθνος ὁ φαναριωτισμὸς εἶναι τὸ κράτος. Τὸ ἔθνος μιλεῖ τὴ ζωντανή του γλῶσσα, ζεῖ αὐτοδύναμα τὴν ἱστορία του, συνοψίζει στὴν ὅλη του ὑπόσταση τὴν πνευματικότητα, τὴν αἰώνια ἐφηβεία, τὸ αἶσθημα καὶ τὸ πάθος τῆς φυλῆς. Ὁ φαναριωτισμὸς εἶναι ἡ λογιστικότητα ἢ γραφειοκρατία καὶ ἡ ἐθιμοτυπία. Ὁ Σολωμὸς πεθαίνει, προτοῦ λυτρωθῶν τὰ Ἐπτάνησα. Ἔχει καὶ τοῦτο κάποια σημασία. Ζεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς φλογισμένης λαχτάρης καὶ τῆς προσδοκίας. Μέσα στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ ὑπάρχει ὁ πάθος τῆς λευτεριάς, τὸ αἶτημα τῆς θυσίας καὶ τῆς λευτεριάς. Δὲν ὑπάρχει ἡ μεγάλη ἰδέα—καὶ μὲ τὸν τρόπο μάλιστα, ποὺ τὴν ἐνωσαν οἱ λόγοι τοῦ δέκατου ἑνατοῦ ἀθηναϊκοῦ αἰῶνα. Τὰ ρομαντικὰ πρότυπα τοῦ Σολωμοῦ δὲν ἔρχονται ἀπὸ τὰ γαλλικὰ βουλεβάρτα ἔρχονται ἀπὸ πηγὲς πιὸ καθάρειες. Ὁ ἔρωτας στὸ Σολωμό εἶναι μιὰ θερμὴ ἀνθρώπινη—καὶ νεανικὴ—παρουσία. Στους ἀθηναίους αἰσθηματογράφους μεταφορῶνεται σὲ κοσμικὴ ἐρωτοτροπία. Συχνὰ ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση, πῶς οἱ φαναριώτες «φλερτάρουν» μόνο.

Τὸ σωστότερο εἶναι νὰ γίνει μιὰ βαθύτατη τομὴ ἀνάμεσα στὸ νεοελληνικὸ ρομαντισμὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ Σολωμὸς, οἱ περισσώτεροι Ἐπτανήσιοι καὶ ὁ ἀπ' ὅλους ρομαντικότερος, ὁ Τυπάλδος ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ φαναριώτες καὶ ὅσοι ἀνήκουν στὴν ὀνομασμένη «παλιὰ σχολή» τῆς Ἀθήνας. Ὑστερ' ἀπὸ τὴν τομὴ τούτῃ μερικὰ ξεχωρίσματα: οἱ Ἐπτανήσιοι ἐκπροσωποῦν τὴν ἀβρότερη, αἰσθητικότερα καταξιωμένη καὶ τὴν πιὸ θηλυκιά, τὴν πιὸ γυναικεία μορφή τοῦ ρομαντισμοῦ ὁ Βαλαωρίτης, οὐσιαστικὰ ὄχι Ἐπτανήσιος, καθὼς ἔχει τόσες φορές εἰπωθεῖ, ἀνήκει στὸ χῶρο τοῦ ἀρρενωποῦ ρομαντισμοῦ καὶ μάλιστα τοῦ ρομαντισμοῦ τῆς ἐνέργειας καὶ ὄχι τῆς ρέμβης: οἱ φαναριώτες ὑπηρετοῦν τὴ ρομαντικὴ λογιστικότητα: οἱ ποιητὲς τῆς «παλιᾶς σχολῆς» σκοτώνουν μὲ τὴν ἀσυγκράτητη ὑπερβολὴ τους τὸ ρομαντισμὸ. Εἶναι οἱ ρομαντικότεροι ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς ρομαντικούς. Δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο στὰ χέρια τους. Μιὰ κραυγὴ στὸ κενό. Καὶ κατόπιν ἡ σιωπὴ. Μιὰ ἀδολεχὴ καὶ χωρὶς περιεχόμενον σιωπὴ.

Ἔρχεται τώρα τὸ ρῶτημα: ὅλα τούτα χρω-

στιοῦνται σὲ μίμηση; Βέβαια, δὲν πρέπει καὶ τούτῃ τὴ στιγμὴ ν' ἀπολησμονήσουμε, πόσο πολὺ ὁ δέκατος ἑνατος νεοελληνικὸς αἰῶνας δένεται, πνευματικὰ, μὲ τὴ γαλλικὴ παράδοση. Εἶναι τέτιο τὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς, τέτια κ' ἡ παράδοση, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τοὺς προεπαναστατικούς καιροὺς καὶ κατηφορίζει ἴσαμε τοὺς ἐπίγονους τοῦ φαναριωτισμοῦ. Μὰ καὶ ἡ γαλλικὴ παράδοση τί εἶναι; Ἡ ἀναγκαία ἐκφραση τοῦ καιροῦ. Μόνο ποὺ ἡ ἀντιλαμπὴ τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος εἶναι τότε τόση, ὥστε ν' ἀποτυπώνεται σὲ φαινόμενα, ποὺ δὲν ἔχουν στενὰ γαλλικὴ τὴν προέλευση, μὰ ἐτοιμάζονται στὰ κατάβαθα τῆς οἰκουμένης ψυχῆς. Ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τούτῃ τὴν προετοιμασία: ζεῖ τὸ γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς, μετέχει στὸ ἀνάδομά της τὸ οὐσιαστικότερο. Ὁ κριμαϊκὸς πόλεμος εἶναι ἡ γνησιότερη ρομαντικὴ περίοδος, ἀν ὄχι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ὄθων εἶναι ὁ ρομαντικὸς βασιλιάς ἀπὸ δυναστεία ρομαντικῶν βασιλιάδων. Ὀνειρεύεται τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση: νὰ πάει καθάαρης, μὲ τὴ χιονάτη του φουστανέλα, ν' ἀναστήσει τοὺς νεκροὺς αὐτοκράτορες, στὴς ἀκρογιαλιὲς τοῦ Βοσπόρου. Χωρὶς ἐφόδια, χωρὶς ἀνθρώπους, χωρὶς χρήματα. Μόνο μὲ τὴ διάθεση, μὲ τ' ὄνειρο καὶ μὲ τὴν ἐφεση τῆς θυσίας. Ἀντιμετωπίζει ἐχθρότητες, βαναυσότητες, κακοτυχίες, ἐξευτελισμούς, βαρύτατους. Δὲν ἐγκαταλείπει τὸ μεγάλο ὄραμα. Κάμποσοι ἄλλοι—καὶ μάλιστα ὅσοι ἐπισημότερα ἐκφράζουν τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ—τὸν παρακολουθοῦν στὴν περιπλάνησή του, μιὰ περιπλάνηση ὀργανωμένη μὲ τὴ δύναμη τῆς λαχτάρης καὶ τῆς φαντασίας καὶ μόνο.

ἴσαμε τότε κι ἄρκετὰ ἀργότερα ὁ ρομαντισμὸς, εἶναι, κυριότατα, πατριδολάτρης: ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα γίνεται, κυριότατα πάλι, συναισθηματικὸς, δηλαδή ἐρωτικὸς, καὶ φιλόσοφος, δηλαδή ψευτοστοχαστής. Παραμερίζει τὰ «πεδία τῶν μαχῶν» καὶ εἰσχωρεῖ στὰ κοσμικὰ σαλόνια, γιὰ νὰ θρηνηθεῖ τὴν «ἀσπασία» τῆς γυναικας. Βέβαια, δὲν ἀφήνει παράμερα τὴς μεγάλης μνήμης: τὸ εἰκοσιένα καὶ τὰ πρὶν ἀπὸ τούτο, ἐννοῶ τὴν κλεφτουριά καὶ τὸ ἀρματωλικὸ ὁ τελευταῖος ρομαντικὸς, ὁ Ἀχιλλέας Παράσχος εἶναι κ' ἕνας ἀπολοφυρόμενος ἐραστής κ' ἕνας πατριωτικὸς στιχοπλάστης. Μὰ τὸ σωστότερο εἶναι νὰ ποῦμε, πῶς στὴν πρώτη του «σεσημασμένη» περίοδο ὁ νεοελληνικὸς ρομαντισμὸς, στὴν περίοδο τούτῃ βρίσκονται οἱ δύο Σοῦτσοι, ὁ Τανταλίδης, ὁ Ζαλοκώστας, ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ, μερικὰ ὀνόματα μόνο, ἀφήνεται περισσώτερο στὴν πατριωτικὴ συναισθηματολογία: στὴ δεύτερῃ του περίοδῳ τὰ οὐσιαστικότερα του γνωρίσματα εἶναι ὁ ἐρωτικὸς ἀπελπισμὸς καὶ ὁ θρήνος τῆς ματαιότητος. Πεθαίνει στὸν ἀρμοδιότερο τόπο: κάτου ἀπὸ «τὸν φανὸν τοῦ κοιμητηρίου». Καὶ ὅλο τούτο δὲν εἶναι ἀπλή μίμηση. Φυσικὰ, τὰ μεγάλα, τὰ ξένα πρότυπα δὲν λείπουν. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα, γιὰ πολλὰ νεοελληνικὰ ρομαντικὰ φανερώματα, νὰ βρούμε πολὺ εὐκολὰ τὰ κείμενα τῶν ἄλλων, τῶν ξένων, ποὺ τοὺς ἐστάθηκαν ἀφορμὴ καὶ ὑπόδειγμα. Μὰ καὶ πάρα πέρα κοιτάζοντας θὰ τὸ νιώθαμε,

πὼς ὑπάρχει κ' ἓνα στοιχεῖο «ἰθαγενές», πού δίνει ἓνα ἄλλο χρῶμα στὴ μίμηση· πού τὴ νομιμοποιεῖ, ἀκόμη καὶ τὴ μίμηση, θέλω νὰ πῶ.

Ἄς τὸ ἰδοῦμε τὸ στοιχεῖο τοῦτο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὁ ρομαντισμὸς ἐπιτρέπει τὴν πολυλογία. Ἡ Ἐπανάσταση εἶταν ἡ ἐνέργεια. Μὰ ὁ καιρὸς τῆς ἐνεργείας πέρασε. Ἡ πρώτη μετεπαναστατικὴ περίοδος δὲν εἶναι γεμάτη αἰσιοδοξία· σιγά σιγά ὁ πυρετὸς τῆς πολεμικῆς ὁρμῆς καταλαγιάζει. Ὁ Ἑλληνισμὸς μοιάζει μὲ τὰ πολυαγαπημένα ἐκεῖνα ζευγάρια πού νιώθουν τὸν ἔρωτά τους νὰ φθείρεται, νὰ φτωχαίνει, νὰ σβήνει, μέσα στὴν ἀθλιότητα τῆς καθημερινῆς χαμοζωῆς. Τὸ Κράτος, πού βγήκε ἀπὸ τοὺς καπνοὺς καὶ τὰ αἱμάτια τῆς Ἐπανάστασης, εἶναι αὐτὸ τὸ ἀθλιο μικρονοικοκυριό. Οἱ ἀλύτρωτοι τὸ προσβλέπουν μὲ στενοχώρια. Ποῦ θάβρει τὴ δύναμη νὰ τοὺς λυτρώσει καὶ κείνους; Οἱ ξένοι τὸ τραγιδεύουν, τὸ μαστιγώνουν μὲ ἀνυπόφερτες ἀπαιτήσεις ἢ καὶ τὸ μκκτηρίζουν ἀκόμη. Δὲν ἀπομένει παρὰ ὁ «μῦθος» τῆς Ἐπανάστασης, ὀλοζώντανος πάντα, καὶ τὸ χαμένο μέσα στοὺς αἰῶνες ὄραμα τῆς πανάρχαιας εὐκλείας. Ἰσαμε τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους ὁ Ἑλληνισμὸς γεμίζει τὶς μέρες του καὶ τὶς νύχτες του μὲ τοῦτες τὶς ὄνειροφαντασιές. Εἶναι πολὺ φυσικό, πού σὰν τύχει καὶ ξυπνήσει καὶ κοιτάξει μὲ καθαρὸ μάτι ὀλόγυρά του, αἰσθάνεται νὰ λειώνουν τὰ πόδια του: ἓνα στενὸ κομμάτι γῆς, μιὰ Ἑλλάδα χωρὶς τὰ νησιά της, κ' ἡ φτώχεια κι ὁ ἐξευτελισμὸς· ὁ θάνατος τοῦ Καποδίστρια, ἡ Βαυαρικὴ βασιλεία, ὁ χιμαιροκνηγὸς ὁ Ὁθωνας, ὁ Πατσίφικος, μιὰ βρῖσις κατὰ πρόσωπο τῶν Ἱερῶν καὶ τῶν ὀσίων ἢ ζητιανιά τοῦ βερολίνιου συνέδριου ὕστερα ὁ πόλεμος τοῦ Ἐνενηντα ἑφτά, τέλος. Τὸ πνεῦμα τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη ἔχει γίνει κοριὸς καὶ περπατεῖ στὴ φόδρα τῆς ρεντιγκότας τοῦ Θεόδωρου Δεληγιάννη.

Ἡ Ἐπανάσταση ἔχασε τὸ νόημά της μέσα στὸ κράτος, πού μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ ἡ ἴδια. Ἐγινε καθαρεύουσα. Εἶναι καὶ τοῦτο ἓνα σημεῖο ἀξιοπρόσεχτο. Καὶ καθαρεύουσα ὄχι γλῶσσα μοναχά. Πνεῦμα, ψυχὴ, τάση, ὄνειρο, φαντασία. Ἐστοχασθήκατε ποτὲ τὴ φαντασία νὰ παίρνει φωνὴ καὶ νὰ ναι καθαρεύουσα ἢ φωνὴ τῆς; Τὸν ἔρωτα νὰ γίνεται καθαρεύουσα; Οἱ ξένοι ρομαντικοὶ μιλοῦσαν τὴ γλῶσσα τους· ἔτσι ἀγγίζαν ὀλόσις τὴν καρδιά. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς δικούς μας ἔπρεπε καὶ νὰ μεταφράζονται κιόλας. Οἱ ἀξιοτέροι στιχουργοὶ τῆς καθαρεύουσας, ἀξέπραστο ὑπόδειγμα ὁ Ἀλέξαντρος Ρίζος Ραγκαβῆς, εἶναι καὶ οἱ ψυχρότεροι. Ὁ «Διονύσου πλοῦς», ὁ «Γοργὸς Ἱέραξ» τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι στιχουργικὰ κατορθώματα· ἐκεῖ ἡ καθαρεύουσα δείχνει τὴ δύναμή της. Μὰ σὲ ποιὸν ἀπευθύνονται; Στους ἀνθρώπους τῶν σπουδαστηρίων, ἀπ' ὅπου καὶ τὰ ἴδια προέρχονται. Ἡ μετεπαναστατικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ κατὰ τὸ μέγιστο μέρος της ζεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, δὲν παύει νὰ τὴν ὑπονομεύει, νὰ καταρακῶνει τὸ πνεῦμα της, ν' ἀντιστρατεύεται τὸ νόημά της. Ὁ λαός, στὸν καιρὸ τῆς σκλαβιάς, εἶχε τὸ τραγούδι του, πορευόταν μὲ κείνο. Τώρα, οἱ πολέμαρχοι πού ἐπιζοῦν δὲν κατορθώνουν οἱ δῦσμοιροὶ ν' ἀναγνωρίσουν τὸν

ἑαυτὸ τους. Ἀκοῦνε τὸ νέο τραγούδι τους, τὸ γραμμένο ἀπὸ τοὺς σοφολογιότατους καὶ δὲν τὸ καταλαβαίνουν. Ἄν ζοῦσε ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρουτσος, θὰ τὸ χτυποῦσε στὸ κεφάλι τοῦ καλοπροαίρετου ἐκείνου Ζαλοκώστα τὸ «Χάνι τῆς Γραβιάς». Κι ἂν ζοῦσε τὸ παλικάρι ὁ Μάρκος Μπότσαρης, θὰ πήγαινε νὰ φιλήσῃ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ καὶ θὰ σκυλόβριζε, μὲ τὴν ἀνόθευτη ἀντρικία γλῶσσα του, τὸ Φίλιππο Ἰωάννου, πού ντρεπόταν νὰ τὸν πει «Μπότσαρη» καὶ τὸν ἔγραφε «Βόσσαριν»—ὁ «Βόσσαρης», τοῦ «Βοσσάρεως». Αὐτὸ τὸ νὰ μεταμορφῶνεις τὸ Μπότσαρη σὲ Βόσσαριν δὲν εἶναι περιστατικό, πού μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαρατήρητο. Εἶναι στοιχεῖο τοῦ ὕφους μιᾶς ἐποχῆς. Μιᾶς ἐποχῆς πού ψεντίζει τὸν ἑαυτὸ της.

Ὁ νεοελληνικὸς ρομαντισμὸς δὲ μᾶς ἔχει δώσει μεγάλα ἀναστήματα. Ὁ Σολωμὸς εἶναι κλασσικορομαντικός. Ὁ Κάλβος εἶναι νεοκλασσικός. Μᾶς ἄφησε μόνο μερικὰ ἀξιοπρόσεχτα πρόσωπα καὶ μερικὰ ἀξιοσυμπάθητα ἔργα. Μιὰ σειρά λεπτομέρειες—ἴσως κάτι περισσότερο. Τόσο στὴν ποίηση, ὅσο καὶ στὴν πεζογραφία. Μὰ οἱ λεπτομέρειες τοῦτες σχηματίζουν ἓνα σύνολο, ὅπου τὰ τρία τέταρτα τοῦ περασμένου αἰῶνα καθρεφτίζουν τὸν ἑαυτὸ τους. Ὑπάρχουν μερικὰ νεοελληνικὰ ρομαντικὰ ποιήματα, πού δὲν τὰ θαυμάζουμε, πού τ' ἀγαποῦμε. Τόσο καφετέρια, πού καὶ σήμερ' ἀκόμη μᾶς ἀγγίζουν κατὰ βάθος. Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ τ' ἀρνηθοῦμε. Δὲν εἶναι σωστὸ νὰ λησμονήσουμε, πὼς βρήκαν ἀνταπόκριση σὲ πολλοὺς, πὼς ἔγιναν ἡ ἔκφραση ἐνὸς ὀλόκληρου κόσμου—καὶ ὄχι χωρὶς νὰ τὸ ἀξίζουν κάπως. Αὐτὸ τὸ στερνὸ μᾶς ἀναγκάζει νὰ τὰ προσέξουμε. Εἶναι ὅσα διατηροῦν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ σὲ μικρότερο τὰ ἐλαττώματά του. Γιατί, βέβαια, ὁ δέκατος ἑνατὸς ἑλληνικὸς αἰῶνας, βρίσκοντας τὴ φωνή του, μέσα στὴν πολύφωνη ρομαντικὴ μελωδία, ὑπῆρξε πολὺ ὀλιγαρκής. Δὲν ἔστησε μπροστά του ἐμπόδια. Δὲν ἐνίωσε πὼς τὸ πρόβλημα τῆς ἔκφρασης εἶναι γεμάτο δυσκολίες. Ἐκεῖνος θέλησε νὰ συναρπάσῃ μὲ τὸ θέμα. Αὐτὸ εἶχε κάμει, φανερώτερ' ἀπὸ πολλὲς ἄλλες μορφές τῆς τέχνης, καὶ ἡ ρομαντικὴ ζωγραφικὴ. Εἶν' ἓνας ἀμέσος τρόπος, πού δὲν ἀπαιτεῖ ὑπομονετικὴ κατεργασία. Ἄς ἀντιπαραβάλουμε τὰ σχεδιάσματα τῶν «Ἐλευθέρων πολιορκημένων» μὲ τὸ «Θανάση Διάκο». Ὁ Σολωμὸς ἀνυψώνει τὸ θέμα στὴν περιοχή τοῦ πνεύματος. Ὁ Βαλαωρίτης προσπαθεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ τὸ θέμα, ἀναπτύσσοντάς το ὄχι ἀναγωγικά, μὰ ἐκτατικά. Καὶ γιὰ τοῦτο ὁ Σολωμὸς σωπαίνει ἢ μιλεῖ σιγαλόφωνα, ἐνῶ ὁ Βαλαωρίτης κραυγάζει. Ὁ λόγος του εἶναι γεμάτος ἐπιφωνήματα, ἐρωτηματικά, θαυμαστικά, σκληρὰ σύμφωνα, πλατειασμούς, ἓνας λόγος, πού ἐρεθίζει τὴν ἀκοή. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ρομαντικούς τῆς Ἀθήνας δὲν κατέχουν τὴ συνειδητὴ τῆς μορφῆς. Δημιουργοῦν ἐπιφάνειες. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ, πὼς ὁ νεοελληνικὸς ρομαντισμὸς—καὶ μάλιστα ὁ καθαρολόγος—εἶν' ἓνας ἐπιδέξιος κατασκευαστὴς ἐπιφανειῶν.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ